

CİLT 2

GÜZ 1415/1994

SAYI 3

**İSLÂMÎ
SOSYAL
BİLİMLER
DERGİSİ**

inkılâb

İslâm İktisat Sisteminde Bütçe Açıkları ve Kamu Borçlanma Araçları*

Münzir Kehf**

Hızla değişmekte olan bu dünyada, birkaç ülke ve siyasî hareket -bilhassa Orta Doğu'da- İslâmî bir iktisadî sistem kurma arayışı içindeler. Bu makalede, böyle bir sistemde kamu borçlanması konusunu açıklamak ve bunun bugünkü dünyada kullanılmasını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

İktisadî literatürde, "bütçe açığı" tâbiri, kamu gelir ve giderleri arasındaki açığı ifade etmektedir. Gelirler normalde vergiler ve kamu mülkiyetinden gelmekte; giderler ise kalkınma projeleri ve hükümetin carî harcamaları gibi kalemlerden oluşmaktadırlar. Genel olarak bu açık; gelirleri artırma, harcamaları düşürme, iç borçlanma (meselâ kamu ticarî bankaları veya merkez bankasından) ve dış borçlanma yolları ile kapatılır. Geçmişte, hükümetler, yalnızca savaş veya tabii âfetler sebebiyle ortaya çıkan malî ihtiyaçlar için zenginlerden borç alırlardı. Bugün ise, kamu borçlanması, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için çağdaş ekonomilerin temel bir özelliği haline gelmiştir.

Makale dört bölümden oluşmaktadır. Bunlar; İslâm'da finansman prensipleri, kamu mallarının tedariki konusunda İslâm'ın görüşü, İslâmî finansman prensiplerini temel alarak geliştirilebilecek çeşitli kamu kaynaklarını harekete geçirme vasıtaları ve bir sonuç bölümünden ibarettir.

---

* Monzer Kahf, "Budget Deficits and Public Borrowing Instruments in an Islamic Economic System," *AJISS*, Vol. 11, No. 2 (Summer 1994), ss. 200-222.

** Monzer Kahf, Suudî Arabistan'ın Cidde şehrindeki İslâmî Kalkınma Bankası'na bağlı İslâmî Araştırma ve Eğitim Enstitüsü'nde araştırmacı iktisatçısıdır.

Finansman Prensipleri

Abbasî ve Osmanlı hükûmetleri tarafından yapılanlar yanında, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanına ait bir kaç kamu borçlanması olayı kaydedilmiştir (Sıddîkî 1992). Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda görüldüğü gibi bu uygulama, modern dönemde de devam etmiştir. Bu dönemdeki borçlanma genellikle yabancı kaynaklardan, esas olarak da yabancı devletler ve bankalardan yapılmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Abbasîler zamanında yapılan borçlanmalarda, herhangi bir borçlanma kâğıdı çıkarılmamış olsa bile; muhtemelen, bu olaydan sorumlu olan Abbasî bakanları borç verenlere IOU'ler vermiş olabilirler. Tarihî kaynaklar, devlet hazinesine (*beytu'l-mâl*) ait olan işlemlerin kaydedilip belgelendirildiğini belirtmektedirler. Ancak, bu IOU'lar kullanıldıysa bile, bunların ciro edilebilir olduğuna dair bir kayıt rastlanmamaktadır.

Kamu borçlanması, İslâm hukukunun klasik yazarlarınca da bilinen bir meseledir. Meselâ, Mâverdî hazinenin yapması gereken ödemeler için borçlanmaya başvurulduğundan bahsetmekte ve daha sonra gelen yöneticilere, bu borçların geri ödenmesi şeklinde bir yük bırakıldığını söylemektedir.

Kur'ân'da faiz açık bir ifade ile yasaklandığından; alternatif bir finansman şekli kullanılmak mecburiyeti hâsıl olmuştu. Kur'ân'ın tasdik ettiği usûl (2:275), satış yöntemi idi. Takip eden âyetler, sadakadan ve borçluya mühlet vermekten bahsediyorsa da; bir mâlî gelir beklentisi ihtiva etmeyen bu metodlar, faize dayalı finansman için gerçek bir alternatif olarak düşünülemezler. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamasına dayanan bir başka alternatif, kâra (zarara) iştirak ve ürün paylaşımı prensipleridir.

Satış Prensibine Dayanan Finansman: Bu prensip; maddî üretim faktörleri, ara girdiler veya tüketim malları ve hizmetler vadeli ödeme ile elde edildiğinde ortaya çıkar. Bu durumda finansmanın konusu, üretimde veya tüketimde kullanılmasından bağımsız olarak, mallar veya hizmetlerdir. Bu finansman biçimi; aracı mâlî kurumlar (İslâmî finans kurumları gibi), fabrika sahipleri, üreticiler ve diğer iktisadî birimler ve aracılar tarafından kullanılabilir (Kahf ve Khan 1993).

Bu tür finansman satış veya kiralama biçiminde olabilir. Ancak, bunlar arasında, kanunî durumları bakımından bazı farklılıklar vardır. Satışlar; genellikle fiyata belli bir oranda ilâvenin yapıldığı vadeli ödeme (*murâbaha*), ödemenin ileriki bir tarihte yapıldığı satış (*istisnâ'*) ve malın tesliminin ileriki bir tarihte yapıldığı satış (*selem*) şeklinde olur. Satış değeri üzerinden kiralama şeklinde, kiralama (*icâra*) finansmanı da uygulanabilir.

Faize dayalı finansmanın aksine, fiyat artırımlı satış ve kiralamada, finans-

man sağlayanın, getirisini peşin olarak bilmesi durumunun doğmadığı ileri sürülmektedir (Khan 1992). Bunun ardındaki düşünce; satıcı/kiralayan-finansman sağlayanların, söz konusu maddeleri satın alırken, satarken ya da kiralarken bir takım risklere (geçersiz sözleşme, kusurlu mal vs.) maruz kalmalarıdır. Ayrıca, kiralama durumunda, kiralamanın konusu olan madde, akit süresince, finansman sağlayanın mülkiyetinde kalmaktadır. Faize dayalı finansmanda da olduğu gibi; satış finansmanı, iki taraf arasında bir borçlu-alacaklı ilişkisi meydana getirmektedir. Fakat, faize dayalı finansmanın tersine; satışa dayanan finansman, maddî veya gerçek piyasa ile tam veya mükemmel bir uygunluğa bağlı olup; saf (pure) finansmandan ziyade, kelimenin tam anlamıyla mal bazında ilişki içinde finansman sağlanmasını ihtiva etmektedir.

Kâr(Zarar)a İştirak Prensibi: Kâr (zarar) iştirak; ortaklık (*şerike*) ve sınırlı ortaklık (*müdârabâ*) türlerini kapsamaktadır. Bu İslâmî prensip, kârın ortaklar arasında, önceden belirlenen bir şekilde bölüşülebileceğini ve bu bölüşümün, ortakların koyduğu sermaye miktarından farklı olabileceğini fakat zararın mutlaka sermaye paylarıyla uyumlu bir şekilde paylaşılmasını gerektirir. Sınırlı ortaklık, işin başındaki ortağın sermaye payının sıfır olduğu yani zarara katılmadığı özel bir ortaklık şeklindedir (Khan 1992).

Ortaklıkta, finansman sağlayan, hem sermayeyi hem de yönetimi paylaşır; veya bir başka deyişle, karar alma sürecinde aktif bir rol sahibidir. Sınırlı ortaklıkta ise, finansman sağlayan, yalnızca sermayeyi sağlar; idarî kararlarda söz sahibi değildir. Bu sınırlama muhtemelen, çoğu İslâmî bankanın, yatırım faaliyetlerinde bu metodu cesaretle uygulayamamalarının ana sebebini oluşturmaktadır.

Ürün Paylaşım Prensibi: Üçüncü bir finansman prensibi, eski çağlardaki bir ziraî uygulama olan ve İslâm ve şeriat tarafından onaylanıp izin verilen tahıl üretiminin paylaşımından türetilmiştir. Bu tür anlaşmalarda kâr değil ürün paylaşılır. Bir taraf toprağı, diğer taraf işgücünü sağlar. Tohum, gübre, ilaç ve makineler her iki tarafça da sağlanabilir. Ürün-paylaşım finansmanı, finansman sağlayanın dayanıklı üretim kaynaklarına sahip olmasını gerektirir. Bunlar, toplam ürünün belli bir yüzdesi karşılığında, idarî kararları alan yöneticiye teslim edilir. Diğer girdilerle ilgili harcamalar, ürün payları belirlenirken dikkate alınması şartıyla, şeriate göre, taraflardan herhangi biri tarafından üstlenilebileceğinden, daha az önemli gibi gözükmektedir. Ürün paylaşımı, finansman sağlayanın toprak ve donanımına uzun bir dönem için sahip olmasını gerektirdiğinden; bugün için, İslâmî bankaların kullandığı finansman biçimleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Kamu Mallarının Temini

Bir çok Müslüman ülkede bugün karşılaşılan kamu borçlanması sebebi, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanındaki borçlanmanın sebebi ile aynı değildir. Chapra (1992) çoğu Müslüman yönetimlerin borç almasına sebep olan dört aşırı kamu harcaması alanından söz etmektedir. Bunlar; büyük miktarlara ulaşan savunma harcamaları, fiyat sübvansiyonları, verimsiz ve geniş bir kamu sektörü ve rüşvet, irtikap ve israftır. Bu problemler çözülsün bile; yine de İslâmî bir ekonominin kamu borçlanmasına başvurması için geçerli sebepler olabileceği söylenebilir.

Sosyal malların sağlanması konusunda; piyasada, belirli malların üretimi ve dağıtımı için etkin bir mekanizma kurulamazsa; İslâma göre ne yapılmalıdır? Bu duruma iki şey sebep olabilir: rekabet yokluğu ve ayrıcalıklı olmama! Her ikisi de teknolojik ve sosyal etkilere maruz kaldığından; rakipsiz olanın bir başkasıyla rakip haline gelmesi mümkündür. Meselâ doğal hayatı koruma yönetmelikleri, avcılığı bir rekabet malı haline getirmektedir. Çünkü her bir muhtemel avcı, bir mevsimlik avcılık lisansı için rekabet etmek zorunda kalmaktadırlar. Aynı şekilde bir para girişinin kurulması, özel olmayan bir malı (belli bir otobanda araba kullanmak) özel bir mal haline getirir. Bu da yine rekabet ihtiva etmektedir. Çünkü otobanı kullanmak için bir fiyat koyma hakkı, en yüksek fiyatı verene satılabilir.

Bundan başka, kamu sektörünün hangi malı üreteceği konusu siyasî bir tercih olup; bu siyasî tercih sebebiyle, bazı rekabetçi ve özel mallar kamuca üretilebilir. Bunun en açık örneği halk konserleri ve eğitimidir.¹ İlk İslâm devletine ve özellikle gelirlerin çok sınırlı olduğu Peygamber (s.a.v.) zamanına yakından baktığımızda; devletin sağladığı temel hizmetlerin, savunma, adâlet ve devletin idarî işlerinin yerine getirilmesi olduğu görülebilir. Bu yüzden Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında yapılan herhangi bir kamu borçlanması, bu tür hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik olduğu söylenebilir. Diğer yandan; içme suyu, cami inşaatı, fakirlere yardım edilmesi, kölelerin azad edilmesi ve bazı savunma ve yabancı misafirlerin ağırlanması harcamaları, devlet başkanının çağrısına cevap verilen girişilen hayırseverlik faaliyetleri ile karşılanmıştır. Ömer İbnül Hattab (r.a.) zamanında kamu gelirleri artınca; devlet, gönüllü katkı çağrılarında vazgeçmiş,

(1). Eğitilmiş bir insanı, birilerinin meslekdaşları arasına katmanın yararını içselleştirme (internalize) imkânsız olduğundan; eğitim, karma bir mal olarak da kabul edilebilir. Eğitilmiş bir insanla konuşmanın rekabetçi bir mal haline getirilebileceği ve bunun bütün maliyetinin 900'lü telefon numaraları vasıtasıyla içselleştirilebileceği de ileri sürülebilir.

hatta özel tüketicilere yönelik yiyecekler gibi rekabetçi malları bile sağlar olmuştur.

Tarih, hayırseverliğin kamu mallarının sağlanmasında bir araç olabileceğini göstermektedir. Meselâ Batılı eğitim sisteminin ortaya çıkışına kadar; İslâmî bir eğitim, isteyene, *vakıflar* sayesinde ücretsiz olarak sağlanmıştır. Eğitime destek vermek isteyen yöneticiler de bu yardımlarını *vakıflar* kanalıyla yaparlardı. Filistin'de okullar kuran Eyyûbî ve Memlûk *vakıfları* bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir (Islamic Research Center 1982).

Sosyal malların kamu sektöründe sağlanması bütçe açığına yol açan sebeplerden birisidir. Her elde edilebilir kamu gelir düzeyi için, herhangi bir bütçe açığına yol açmayan kamu malı sağlama düzeyinin var olacağı ileri sürülebilir. Buna göre, devletin mevcut kaynaklarının ötesinde-sosyal mal sağlama, bütçe açığına sebep olmaktadır. Sosyal malların, kamu fonu gerektirmeyen birimler (gönüllü teşkilatlar veya şahıslar ya da özel sektörün kâr amaçlı birimleri vb.) tarafından sağlanması bütçe açığını azaltır ve bu sebeple, kamu borçlanmasına bir alternatif olarak görülebilir.²

Kamu mallarının gönüllü birimler tarafından sağlanması, başlangıcından beri İslâm'ın bir özelliğidir. Peygamberin (s.a.v.) Medine'ye varmasıyla, gönüllü işgücü ve malzeme ile bir cami inşaa edildi. Savunma faaliyetleri; imanlı askerler ve gönüllü silahlar ile başladı. Caminin aydınlatılması ve fakirlerin doyurulması da yine gönüllü yapılan işler arasındaydı. Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) Müslümanlara bir kuyu satın almalarını ve ücretsiz olarak diğer Müslümanların istifadesine tahsis etmelerini istemişti. Fakirlere ve Medine sâkinlerine bedava su sağlama yanında; belli ziraat alanlara ve kuyulara nezaret etmek üzere vakıflar oluşturuldu (Al Amin 1989). Zamanla vakıf; eğitim ve tıbbî yardım sağlayan; cami ve sınır karakollarının yapım ve bakımını üstlenen ve fakirlere malî yardımda bulunan temel kurum haline geldi.

Kâr amacı gütmeyen gönüllü kuruluşlarda işçileri kuruluşların amacına bağlayan rabita, başarıya ulaşma konusunda gerekli saiki oluşturmaktadır. Ayrıca bu kuruluşlar, gönüllü işgücü kullanabilmeleri sayesinde, hükûmetin bürokratik yapısından uzak durabilmektedirler (Brooks, Liebman ve Scheling 1984). Kamu mallarının kâr amacı gütmeyen kuruluşlarca karşılanması, günümüzde, özellikle eğitim, sıhî yardım ve halka su sağlanması konularında yaygın haldedir (Roth 1987).

(2) Bu konuda bazı sınıflamalar vardır. Özel veya gönüllü birimler kanunla zorlanamazlar. Vaaz verme veya bir camiye ziyaret etme gibi belli bazı sosyal mallar ise sosyal planda piyasa güçlerine maruz bırakılamazlar.

Kamu malları kâr amacıyla da sağlanabilir. Piyasa mekanizması işletilebildiği takdirde; etkinlik fikri, kamu girişimciliğinin olmamasını gerektirmektedir. Bu yüzden, devletin küçültülmesi kamu borçlanmasını azaltıyorsa; kamu mallarının özel kesimce sağlanması, bütçe açığının düşürülmesi için iyi bir alternatif haline gelir. Bu fikir en iyi şekilde, eğitim, sağlık, su, haberleşme, elektrik ve çöp toplama alanlarında uygulamaya konabilir.³ Bu geleneksel kamu malları artık özel sektör tarafından üretilip arz edilebilir.

Dikkatimizi yöneltmemiz gereken iki önemli nokta vardır. İlk olarak; özel kesimce sağlanan kamu mallarının alanı esnek olup, şu iki faktöre bağlıdır: a) İslâm; bir ibadethane içindeki yerler, siyasî hakların kullanılması ve kanun ve yönetmeliklerin yerine getirilmesi gibi az sayıdaki malın piyasada üretime konu olmasını yasaklar. Bunlar dışında kalan çoğu mal ve hizmetler özelleştirilebilir. Meselâ kişiler, bir ihtilafın halli için resmî mahkemeye müracaat edebilecekleri gibi, özel bir hakeme de başvurabilirler (Kur'ân, Nisa sûresi [4]:35) ve b) Kamu gelirlerinin hangi kaynaktan sağlandıkları, bu gelirlerin nasıl kullanılacağını etkiler. Diğer bir deyişle, devlet, kamu mallarından elde edilen gelirler gibi isteğine göre kullanabileceği gelirlere sahipse; bunları kamu mallarının arzına tahsis edebilir. Ancak devlet, bu tür esnek gelirlere sahip olmayıp; vatandaşlarını vergilendirerek gelir toplamaktaysa; gerekli olan kamu malları (kamu yönetimi, kanun hakimiyeti, savunma vb.) sağlanmalıdır. İkinci olarak; İslâm, diğer dinlerde olduğu gibi; fertlere, sosyal işleri üstlenmeleri ve kamu mallarını gönüllü olarak üretmeleri hususunda, ahlâkî ve manevî saikler sağlamaktadır. İslâm'da bu, sosyal görevlerde ferdî sorumluluk (*farz-ı kifâye*) kavramı ile ayrıca desteklenmektedir.

Daha önemlisi, İslâm'da devlet toplumsal açıdan gerekli sektörlerde yatırımları teşvik etmek için, garanti sağlayabilmektedir. Bu nokta önemlidir; çünkü hiçbir ortaklık biçiminin kanunî çerçevesi, girişimci-ortağın; finansman sağlayan ortağa sermaye veya herhangi bir kâr konusunda garanti vermesine izin vermemektedir. Ancak böyle bir garantinin, üçüncü bir taraf tarafından verilebileceği ileri sürülmektedir. Buna göre, üçünü tarafın garantisi, ortaklığa dahil olmayan bir kişi tarafından, finansman sağlayan kişiye, yatırımın başarılı olmaması halin-

(3) Teknoloji ve organizasyonla ilgili değişiklikler, dışsallıkları azaltarak; malları arz edenlere, her türlü arz maliyetini fiyata yansıtma ve her türlü ayrıcalıklı olmama şartını bertaraf etme imkânını verir. Piyasa hacmi küçük ve ölçek ekonomileri ve tabii tekel sözkonusu olduğunda; vergi teşvikleri, fiyatlandırma ve piyasayı düzenleyici diğer araçlar kullanılmalı fakat sosyal malların arzı özel sektörde kalmalıdır. Piyasa mekanizmasının işleyememesi durumlarında, kamu kesimi var olacaktır. Bu durum, kamu sektörünün belirli malları üretmesi ile ilgili siyasî ve sosyal tercihler söz konusu olduğunda da geçerlidir (Bkz. Roth 1987).

de, sermayesinin veya ümit edilen kârın sağlanacağına dair verilen bir teminatır.⁴

Hükûmet böyle bir garantiyi, aksi halde kamu kaynaklarından fon sağlanması gereken bir projeye finansman sağlanması için, özel yatırımcılara verebilir. Bu garanti, kamu fonlarına olan talebi azaltabilir ve bu suretle, bütçe açığını artırmamanın bir alternatifi olarak görülebilir. Böyle bir garantinin sağlanmasında vergilerin kullanılması hususunda lehte ve aleyhte görüşler mevcuttur fakat böyle bir tartışma, bu makalenin konusu dışında kalmaktadır. Açık olan bir şey varsa o da hükûmetlerin şu veya bu sebeple bu tekniği kullandıkları ve kullanmaya devam edecekleridir.

İslâm'da Kamu Borçlanma Araçları

Bu bölümde, İslâm devletinin, kamu mallarının bedava ya da sübvansiyon ve ek vergiler yoluyla maliyetine satılması gibi finanse edilmesini gerektiren çeşitli ihtiyaçları olduğu kabul edilmektedir. Diğer ihtiyaçlar, kalkınma projeleri ve carî harcamalarla ilgilidir.

Önceki bölümde yer alan tartışmadan çıkan sonuç; kâr ve zarar ortaklığı ve ürün paylaşımı anlaşmalarında, finansman sağlayanın, işi yürüten kişinin alacaklısı olmak yerine, ortaklardan biri olduğu ve kiralama anlaşmasında, kiraya verenin, kiralayanın alacaklısı olmak yerine, kiralanan varlığın sahibi olduğu durumlarda; bu gibi finansman prensiplerinin herhangi bir kamu borçlanmasına yol açmadığı şeklindedir. Bu yüzden, bu prensiplerden türetilen finansman biçimleri gerçekten kamu borçlanmasına alternatiflerdir. Kamu mallarının üretimi ile ilgili olarak özel yatırımcılara devletçe teminat verilmesi bir başka alternatiftir. Diğer yandan satış temeline dayanan finansman borca sebep olmaktadır ve bu finansman biçiminden türetilen araçlar da kamu borçlanma araçlarıdır.

Şeriat, kamu sektörünün faizsiz borçlanmasını yasaklamadığından; bu şartı taşıyan kamu borçlanma tür ve araçları da, kamu borcu meydana getiren araçlara dahil edilmelidirler.

(4) Üçüncü taraf garantisinin İslâm'da kabul gördüğü konusunda şüphe yoktur. Bu uygulama, 1977 yılında Ürdün Din İşleri Bakanlığı Din Komitesi tarafından da tasdik edilmiştir. İslâm Konferansı Teşkilatına bağlı İslâm Fıkhı Akademisinin bu konuda yayınlanmış bir görüşü şöyledir: Şeriatte; *mudâraba* anlaşmasında, anlaşmadaki iki taraftan, hukukî şahsiyet ve malî durum itibarıyla tamamen bağımsız olan üçüncü bir tarafın belli miktarı karşılıksız olarak bağışlanması ve belli bir projede ortaya çıkacak zararları karşılaması hususundaki bir ifadenin yer almasını engelleyen hiçbir hüküm yoktur (Islamic Fiqh Academy 1990).

İslâm'ın tasdik ettiği birkaç borçlanma dışı kamu finansman aracı mevcuttur. Bunlar, finansman sağlayan için belli bir getiriye izin veren sertifikalardan oluşur. Bunlar ayrıca ciro edilebilir araçlardır; yani ikinci el piyasada alınıp satılabilirler. Ancak daha sonra açıklanacağı gibi; bütün finansman türleri bu iki özeğe sahip değildir.

İslâm'a göre bir değerli kâğıt, üzeri fiyatından farklı bir fiyattan satılabilmek için, fizikî malları veya maddî varlıkları temsil etmelidir. Bu yüzden, aşağıda tartışılan araçlar reel veya fizikî gelir-getirici varlıkları temsil etmelidirler.

Kiralama (Leasing) Araçları: Satış prensibine dayanan bir tek devredilebilir finansman aracı vardır: Kiralama (*icâra*). İslâmî sistem içinde bir kiralama aracının işleme biçimi aşağıdaki gibidir:

Değerli kâğıtlar (sertifikalar); emlak, makine ve donanım, uçaklar, gemiler veya herhangi bir uzun ömürlü varlığın sahipliğinin vesikası olarak halka arz edilirler. Bu sabit varlıklar daha sonra hükümete kiralanırlar. Senet sahipleri, toplam senetler içindeki paylarına göre, gelirden pay alırlar.

Sertifika sahipleri, mal sahibi gibi mülkiyetleri altında bulunan mallara ne olup bittiginden tam olarak sorumludurlar. Kiracı, kiraladığı şeyden mümkün olan en fazla faydayı sağlamak isteyebilir. Kiralanan şeyi bu durumda tutmak da bunların vazifelerinden biridir. Bu sorumlulukları üstlenmek için gerekli düzenlemeler; sigorta ve kiralayana veya bir başka kişiye vakalet vermek suretiyle yapılabilir. Hamilinin, kiralayan ve kiraya veren arasındaki kiralama ilişkisini etkilemedikçe malı satabileceğine dair ibare ile sertifikayı çıkaranın durumu kabul lenmesi hâlinde; bu araçların devredilebilirliği şüpheden uzak olur. Kiralama araçları piyasa fiyatından satılırlar, ki bu fiyat her araçla ilgili gelir akımının piyasa fiyatını yansıtır.

Çeşitli kiralama sertifikaları çıkarılabilir. Bunlar şunlardan ibarettir:

1. Söz konusu varlığın değerini korumak ve gerektiğinde yerine koymak amacıyla sermaye aşınımı (amortisman) veya yenileme tahsisatının kullanıldığı, sürekli veya yenilenebilir araçlar;
2. Herhangi bir amortisman payının ayrılmadığı geçici kiralama araçları. Burada araç zaman içinde değerini kaybeder. Bu tür araçlar, bilgisayar donanımı gibi, hızlı teknolojik değişikliklerin beklendiği alanlardaki yatırımlar için uygun olabilir ve
3. Kiralayanın, belli bir süre sonunda mala sahip olmayı arzuladığı ve bu süre içinde malın değerini kira ile birlikte ödediği kiralama araçları.

Kiralama araçları gelir getiren projeler kadar herhangi bir gelir getirmeyen

projelerin finansmanı için de kullanılabilir. Sabit varlıklar ve tesisler (ticarî veya askerî havaalanları gibi), kiralama araçları ile finanse edilebilirler. Bu tür sertifikalar; kiralama anlaşmasına konu olan varlıklar, uzun bir ömre sahip oldukları ve bir kiralama ilişkisi için tanımlanabildikleri sürece; bütçe açıklarının kapatılması (büro mobilyalarının satın alınması yerine kiralanmasında olduğu gibi); okul, laboratuvar binalarının yapılması; makine alımı ve millî kalkınmayı destekleyecek ve hızlandıracak diğer projeler imar ve savunma projelerinin finansmanı gibi amaçlarla kullanılabilir.

Sertifikalar, uzun bir ömre sahip bir tek varlığı temsil edebileceği gibi; bir kiralama kontratında kapsanmaları şartıyla; bir veya daha fazla projede bir araya getirilecek bir grup varlığı temsilen de çıkarılabilirler. Değişik hayat sürelerine sahip varlıklar birleştirilerek; kiralama aracına, sabit ve azalan getiri özelliği kazandırılabilir. Kiralama serfitikaları, hükûmet tarafından, kiralanana sabit varlıklar veya otonom bir bütçe ve kişilik sahibi bir devlet birimine (yerel hükûmetler, belediyeler, KİT'lerin veya devlet denetimindeki vakıf kuruluşları gibi) karşı da çıkarılabilir. Bunlar ayrıca, kendileri tüketilebilir olmadıkça; nisbeten kısa, orta veya uzun bir ömre sahip varlıklar için de çıkarılabilir.

Sonuç olarak; kiralama finansmanının, kamu mallarının kimin tarafından sağlandığını değiştirmediği kaydedilmelidir. Bu tür finansmana başvurmakla devlet, sağladığı malların piyasaya arzı üzerinde karar verme gücünü elinde tutmaktadır. Bu sebeple, kiralama finansmanı, kamu mallarının kim tarafından sağlandığı ile ilgili kamu tercihinden bağımsız olarak uygulanabilir. Özelleştirme veya devletin büyüklüğü gibi konular söz konusu olmaz.

Ortaklık ve Sınırlı Ortaklık Araçları: Ortaklık (*şerike*) araçları, öncelikle veya garantili getiri gibi yasaklanmış şartları havi olmadıkça; hemen her yönden hisse senetlerine benzer (Islamic Fiqh Academy1992). Bu finansman türü, hissedarlara işletmenin yönetiminde eşit hak verdiğinden; kamu sektörüne fazla bir serbestlik alanı bırakmaz. Projelerin finansmanında böyle bir aracı kullanan hükûmetler, yönetim haklarını hissedarlara teslim etmiş olurlar. Bu bakımdan, ortaklık finansmanı esas olarak bir kamu projelerini özelleştirme biçimi olup; gerek yeni gerekse mevcut projelere uygulanabilir.

Bu sebeple, ortaklık uygulaması, kamu sektörünün, özel kesimin yönetim becerisinden yararlanmak istediği karma şirketler için uygun olabilir. Böyle bir durumda özel kesim, yönetim becerisini ve finansmanı sağlayacak; devlet ise, projesini gerçekleştirmiş ve becerikli yöneticiler eline vermiş; bir dereceye kadar kontrolü de elinde tutmuş olacaktır. Hükûmet, işletmedeki desteğini ikinci el piyasası vasıtasıyla azaltıp çoğaltabilir veya hisselerin önemli bir kısmını elinde tutarak çoğunluk haklarını elinde bulundurabilir.

Diğer taraftan, sınırlı ortaklık (*mudâraba*) anlaşması, projeyi hükûmetin yönetip; finansmanı sağlayanın ise, para sağlama ve bir getiri (kazanç/kayıp) elde etme konusundaki rolünü sınırlandırdığı için; gelir getirici kamu sektörü projelerinin finansmanı için iyi bir yöntemdir.

Son onbeş yıl boyunca İslâmî banka uygulamalarından elde edilen tecrübeler, bu tür finansmanın mevduatları seferber edebileceğini göstermiştir. Çoğu İslâmî bankanın bu finansman türünü kendi varlıkları açısından kullanma konusundaki sınırlı kabiliyetlerine rağmen ortaya çıkan bu başarı, belli ölçüde şu sebeplerle açıklanabilir: a) Yönetimi üstlenen ortağın (banka) yekvücut yapısının manevî riskleri azaltması ve b) yönetime güven ve pragmatik işadamlarına göre mevduat sahipleri arasında genellikle daha kuvvetli olan dinî duygular (Khan 1992). Buna göre, eğer hükûmet, muhtemel finansman sağlayıcıların güvenini artıracak, yönetim ile ilgili yardımları sağlamak konusunda pratik adımlar atarsa; sınırlı ortaklık finansmanı, gelir getirici kamu sektörü projeleri için iyi bir fırsattır.

Bu finansman yöntemi, pay sahiplerini, ellerindeki senetlerin toplam değerini aşan zararlara maruz bırakmamak açısından, hisse senetlerinin fonksiyonunu da yerine getirmektedir. Eğer işletme kârda ise; pay sahipleri ellerinde tuttıkları hisse oranında kârdan pay alırlar. Pay sahiplerinin paraları, kâr veya zarar miktarı kesin olarak tesbit edilebildiği takdirde, bir yönetici ortağın yönetimi altında, belli yatırım(lar)a veya proje(ler)e yöneltilerler. (Bu projelerin hesapları, yönetici ortağın dahil olduğu diğer projelerden ayrı tutulmalıdır).

Bu iki finansman aracının bazı ortak özellikleri vardır: a) Devlet, yerel yönetim birimleri, belediyeler, KİT'ler, fon kullanan birimler, aracı bir yönetici birim veya diğer kuruluşlarca; kısa, orta, uzun dönemli yatırımlar (belirli bir dönem için veya sürekli) için çıkarılabilirler. Bunlar aynı zamanda, önce sınırlı bir ortaklık temeline göre fonlarını oluşturup, daha sonra bu fonları, hükûmete yapılacak gecikmeli ödemeler için gereken malların arzında veya gecikmeli ödemelere karşılık yapılması taahhüt edilen iş (*istisnâ*)⁵ temeline dayalı olarak hükûmete finansman sağlamak amacıyla mal ve hizmetleri birleştirmek için kullanan uzmanlaşmış enstitülerce de çıkarılabilirler. Bunlar bu yüzden son derece esnekler; b) Tam manasiyle devredilebilir olduklarından; piyasa fiyatından satılabilirler; c) Eğer yönetici ortağın kâr payının bir kısmı, finansman sağlayanın paylarını satın almaya ayrılmışsa veya bir petrol kuyusu veya sabit-dönemli bir pazarla-

(5) Sipariş üzerine üretim veya inşaat konusunda yapılan bir kontrat olup; ödeme daha sonra malın teslimi sırasında veya malın tesliminden sonra yapılır. Bu tür kontrat, üreticinin, siparişi veren tarafından finanse edilmesini sağlar.

ma hakkı gibi hurda değeri olmayan varlıklar söz konusu ise; bunların değerlerinde azalma meydana gelebilir; d) Bu iki finansman tekniğinin oluşturduğu finansman havuzu, sabit sermayeli bir eşit paylı şirkette olduğu gibi kapalı bir havuz veya açık sermaye şirketleri ve İslâmî bankalardaki yatırım havuzu mevduatlarında olduğu gibi açık bir havuz meydana getirebilir (Hamoud 1989); e) Bu finansman araçlarının sahipliğinin devri, bunları çıkaran kurumlardaki kayıtlarca, sertifikalar üzerindeki ibarelerle veya sertifikalar hamiline düzenlenmiş ise, yalnızca el değiştirmeye olmak üzere büyük ölçüde kolaylaştırılmıştır.⁶ f) Her iki araç, hukukî ve malî açıdan devetten bağımsız olan şirketler veya enstitülerce çıkarılıyorsa bir hükümet garantisi ile desteklenebilirler. Böyle bir garanti özellikle ticarî olmayan bazı tür riskleri hatta ticarî riskleri de kapsayabilir.

Ürün Paylaşım Araçları: Bu prensip, sermaye değerlendirmesi olmaksızın - böyle bir değerlendirme değer konusunda bir yargıyı gerektirdiğinden- ürünün paylaşılmasına imkân vermektedir. Bu sebepten, gelir getirici mal, ürün paylaşım esasına göre bir yöneticiye devredilir.

Bir ürün paylaşım sertifikası aşağıdaki biçimde olabilir:

Hükümet, köprü veya paralı yol gibi gelir getirici bir sabit varlığı sertifika sahiplerine satar. Bu satış, bir başka kamu projesi için gereklidir, ki bu yeni projenin ne olduğu önemli olmayıp, mevcut sabit varlığı satın alanların da bununla bir ilgisi yoktur. Sertifika sahipleri, bütün işletme masrafları yöneticiye ait olmak üzere, devlete ait köprü idaresini veya herhangi bir başka kurumu idareci olarak seçebilir. Tabii, ürün paylaşım oranları belirlenirken masraflar dikkate alınmaktadır.

Buna alternatif olarak, bir özel müteahhit hisse senetleri çıkararak, ürün paylaşım esasına göre devlet köprü idaresi tarafından işletilecek olan bir paralı köprü kurmak üzere yatırımcıları davet edebilir. Devlet köprü idaresi de pay sahipleri tarafından inşaatı yürütmek üzere müteahhit olarak tayin edilebilir.

Bu demektir ki sertifikalar, mevcut veya yeni bir proje için belli bir bekleme süresi ile veya böyle bir süre olmaksızın arzedilebilir. Ancak, yeni projelerde, birbirini takip eden iki aşamada, köprü idaresi ile sertifika sahipleri arasında iki türlü ilişki söz konusudur. Birinci aşamada, köprü inşa edilmekte iken, köprü idaresi, sertifika sahiplerinin vekili gibi hareket edecektir. Bunun karşılığında idareye belli bir ücret ödenebilir ya da idare köprü tamamlanana kadar ücretsiz hizmet sunar. İkinci aşamada, köprü gelir getirmeye hazır hale gelince, köprü

(6) Bahreyn'de 25-28 Kasım 1991 tarihinde OIC İslâm Fıkıhı Akademisi, IRTI ve Bahreyn İslâm Bankası tarafından düzenlenen bir toplantıda, şeriatin, hamiline yazılı senet düzenlenmesine izin verdiği açıklanmıştır. Bu görüş, İslâm Fıkıhı Akademisi'nin 1992 yılında Cidde'de yapılan 7. genel toplantısında da tasdik edilmiştir.

idaresi, tahıl paylaşımında olduğu gibi idareci ortak duruma geçer.

Devredilebilirlik açısından, ürün paylaşım sertifikalarının, sahip olunan veya kanunî olarak tasarruf altında bulundurulmuş mülkleri tesbit ettiğini kaydetmek gerekir. Yeni projelerde, nakit fonları fizikî malların veya inşaat malzemelerinin yerini alana kadar geçecek bir bekleme süresi olabilir. Bu OIC'nin Fıkıh Akademisinin, bu tür finansman araçlarının alış fiyatlarından başka bir fiyatla satılabilmesi ancak sözkonusu mülkün çoğunluğu nakit yerine fizikî mallar ve varlıklar haline geldikten sonra mümkün olur şeklindeki kararına dayanmaktadır (Islamic Fiqh Academy 1990).

Ürün paylaşım sertifikaları da, hisse senedinde olduğu gibi, sabit varlıklar üzerinde tam bir sahiplik ifade ettiğinden; bir geri ödeme veya amortisman sürecini gerekli kılmaz. Bunlar ayrıca, sertifika sahiplerini tabii âfetler yanında ticarî risklere de maruz bırakırlar.

Özellikle altyapı ve ulaşımda finansman ihtiyacı bulunan verimli bir çok kamu projesinin uyumlandırılması için çok çeşitli ürün paylaşım sertifikaları çıkarılabilir. Ortaklık ve sınırlı ortaklıkta olduğu gibi; ürün paylaşım sertifikaları, sermayenin amortismanına izin veren veya vermeyen projeleri temsil edebilir. İkinci hâlde, dağıtılan ürün payları hem de sermaye hem de gelir ihtiva etmektedir. Bu yaklaşım, zamanla bitecek bir pazarlama hakkı veya belli bir sürenin sonunda projenin veya projeye ait varlıkların devlete devredildiği durumlarda uygun olabilir.

Toplarsak; birkaç genel noktaya dikkat çekebiliriz. İlk olarak; bu araçlar, finansman sağlayan tarafından sahip olunan mülkleri temsil etmektedir. Bu sahipliğin birkaç önemli sonucu olup; bunlardan en önemlileri şunlardır: a) Bunlar tam manasiyle devredilebilir vasıtalar. Çünkü bunların satışı, temsil ettikleri mülkün satışı anlamına gelmektedir. Bunlar, hamiline veya nama düzenlenebilirler; b) Prensip olarak, finansman anlaşmasının şartları arasında zikredilmedikçe, zamanla ortadan kalkan kiralama, ortaklık veya sınırlı ortaklıkta olduğu gibi, devlet bu araçların sermayesini geri ödemek zorunda değildir; c) Hükümet projelerinin kamu mülkiyetinde olması; her ne kadar hükümet, bu yolla finanse edilen (ortaklıklar hariç) bütün projelerin idarî kontrolünü elinde tutsa da, bir özelleştirme biçimidir. Aynı zamanda bu projelerde, üretimin kamu yönetiminde kalması, bunu, geleneksel tanımından bir hayli farklı, özel bir özelleştirme biçimi hâline getirmektedir. Ben buna kamu projelerinin “demokratikleşmesi” diyorum; d) Zamanla ortadan kalkan kiralama hariç, hükümet, bu yollarla finansman sağlanan projelerin mülkiyetini yeniden kazanmak isterse; bunların piyasa fiyatını ödemek zorundadır. Zamanla ortadan kalkan kiralamada ödenecek fiyat, kontratla belirlenmektedir.

İkinci olarak; kamuya ait olanlardan hangisinin kim tarafından arz edildiği, bu finansman türleri açısından önemsizdir. Bu demektir ki, devletin büyüklüğü açısından, bu finansman araçları nötrdür. Bu sebeple, bu araçlar, gerek çok çeşitli malları arz etmek isteyen gerekse kendini, piyasa güçlerinin faaliyetleri vasıtasıyla ayrıcalıklı olma prensibinin işlemediği malların arzı ile sınırlandırmak isteyen hükümetlerce kullanılabilir.

Üçüncü olarak; bu yollarla yapılan kamu finansmanının gerektirdiği ödemeler için gelecekte vergilerin veya yeni borçlanmaların kaçınılmaz olup olmayacağı meselesi iki açıdan ele alınabilir: a) Finanse edilen projenin, finansmana karşılık olan ödemeyi yapmak için yeterli bir karşılık meydana getirip getirmediği (sermaye artı getiri): Etkin bir biçimde işletilen gelir-getirici bir proje kendi masraflarını karşılayabilirse; gelecekte vergi ihdas etmek gerekli olmayabilir. Kendi masraflarını karşılayamayan projeler ise, bu masrafların ödenmesi için yeni vergileri gerekli kılarlar; b) Projeye uygulanan finansman biçimi: Faize dayanan kamu borçlarında, borçların ödenebilmesi için, gelecekte hem vergi hem de borçlanma gerekecektir. Bu bölümde ele alınan finansman araçlarında ise, finansman anlaşması, gelecekte vergilendirmeyi gerektirmeyecek tarzda düzenlenebilir. Çünkü finanse edilen sermayenin geri ödenmesi gerekmemektedir. Başka bir deyişle, hiçbir gelir getirmeyen varlıkların finansmanında kullanılan kiralama da dahi, hükümet sermayeyi geri ödemek zorunda değildir; söz konusu varlığı sürekli biçimde kiralayabilir.

Dördüncü olarak; bütün bu kamu finansman araçları belirli projeler ve kullanımlarla ilgilidir. Kiralama durumunda, hükümet, yalnızca kirallanmış varlıkları kullanabilir. Diğer durumlarda, tayin edilmiş gelir getirici projeleri işletmekle mükelleftir. Bu durum, bu türlü fizikî varlıkların elde edilmesi ile bire bir müteakabiliyeti ve gelir getirici projeler uygulamayı gerekli kılmayan, faize dayalı kamu borçlanması ile taban tabana zıttır. Bir yandan bu türlü projelerdeki kâr saiki ve fizikî varlıklar arasındaki bu bağlantı, özel kesim kontrolünün de işin içine katılmasıyla, kamu görevlileri için ahlâkî riskleri düşürürken; diğer yandan, özel kesim projeleri ile finansman için rekabet etmek zorunda kalan kamu projelerinde etkinliği artırır.

Beşinci olarak; ortaklık, sınırlı ortaklık ve türün paylaşım yöntemleri gelir getirici projelere uygulanırken kiralama, (gelir getirsin getirmesin) bütün kamu projeleri için kullanılabilir. Bu yüzden, yukarıda bahsedilen finansman türleri içinde kiralama, en esnek olanıdır.

Altıncı olarak; bu finansman türleri, yapıları icabı, hem iç hem de dış kaynakların harekete geçirilmesinde kullanılmaya müsaittirler. Diğer bir ifadeyle, bunlar; şahıs, milletlerarası kuruluşlar ve yabancı hükümetlere ait malî kaynaklar

için eşit derecede uygundurlar.

Kamu Borçlanma Türleri ve Sertifikaları

Mülkiyet temeline dayanan araçlar kamu kesiminin finansman ihtiyacını tamamen karşılamayabilir. Bu sebeple hükümetler, gelir toplama ve harcama zamanları arasındaki açığı kapatmak için gerekli olan mevsimlik ihtiyaçlar veya bazı kanunî şartlar ya da yatırımcıları çekmedeki başarısızlıklardan dolayı mülkiyet araçlarından herhangi biri altında formüle edilemeyen finansman ihtiyaçları gibi durumlarda kamu borçlanması yoluna başvurabilirler. Bu yüzden, borç temeline dayanan finansman, özellikle esas olarak kısa dönemli finansal ihtiyaçlara yöneldiğinde, mülkiyet temeline dayanan finansmana bir ilâve ve geçerli bir alternatiftir.

İslâmî sistemde ise, mülkiyet düşüncesinden borç düşüncesine geçildiğinde; iki İslâmî şart sebebiyle, likidite derecesi etkilenir. Bu şartlar şunlardır: a) Borçlar, vadesine bakılmaksızın, nominal değeri üzerinden el değiştirebilir ve b) Borç borçla değiştirilmez. Diğer bir deyişle, değişimin İslâm'a uygun olabimesi için, fiyat veya maldan herhangi biri geciktirilmişse, diğeri hazır olmalıdır. Bu sınırlamaların sonucu olarak, kamu sektörünün finansmanında kullanılan borç temeline dayanan finansman türleri devredilemezler.

Bu durum, ikinci el piyasasına imkân vermeyerek; birinci el piyasayı olumsuz yönde etkiler ve likitleşme için alternatif bir yaklaşım arayışını gerekli kılar. Müslümanlar için bu alternatif, borcu kaldırmadır. Burada borçlu, vadesinden önce borcu satın alır. Şeriat, geri ödemenin geçerli olabilmesi için belli bazı şartların daha sağlanmasını gerektirir. Bunlar içinde en önemlisi, bu işlemin, borcu doğuran orijinal kontratın bir parçası olması şartıdır.⁷

Hükümet borçla finansmanı seçerse önünde iki yol vardır: borcu halktan gönüllü olarak toplar veya bu konuda kanunî otoritesini kullanır. Bu tür borçlar iç ya da dış kaynaklı olabilirler.

Gönüllü Kamu Borçları: Gönüllü kamu borçlarının, muhtemel yatırımcılar için çekici hâle gelmesi için bazı özelliklere sahip olmaları gerekir. İslâm hukuğu, bir borca, ek bir menfaat (vergi indirimi, vergilerin son ödeme tarihi ile ilgili kolaylıklar, bazı kamu mallarının satışında kolaylıklar sağlama vb.) ilâve etmeyi yasaklamakta ve bunu bir çeşit faiz olarak görmektedir.

(7) Bu iskonto bazı Müslüman âlimlerce onaylanmış; bazılarınca ise, bir çeşit faiz olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu konuda bakınız el-Mısırî (1987) ve Islamic Fiqh Academy (1992).

Sonuç olarak, kamu borçları ile ilgili câzip yönler dikkatle tesbit edilmelidir. Yurtseverlik, dindarlık veya kâr saikleri, bunlar arasında yer alabilir. Kâr saiki, hükûmete veresiye satılan malların fiyatlarına yapılan bir ilâve, hükûmet tarafından peşin fiyatla gelecekte teslim şartıyla satılan mal ve hizmetlerin fiyatında bir indirim veya enflasyona karşı koruma şeklinde olabilir.

Satış Temeline Dayanan Kamu Borçlanması: Fiyat artırma ve eksiltme yaklaşımları finansmanın satış prensibine dayanmaktadır. Enflasyona karşı koruma, malları bugünkü fiyattan satıp, gelecekte bir tarihte teslim etmek şeklinde olabilir. Fiyat artırımı, fiyata bir ilâve (*murâbaha*) veya vadeli ödeme (*istisnâ'*) ile satış; fiyat indirimi, vadeli teslim satışı (*selem*), vadeli ödeme (*istisnâ'*) ve kiralama (*icâra*) yoluyla uygulanabilir. Buna göre, kamu sektörü tarafından kullanılacak dört türlü satış temeline dayanan finansman biçimi vardır: fiyat artırımı, vadeli (gecikmeli) ödeme, vadeli teslim ve kiralama.

Kamu borçlanması, hükûmetin üreticilere, gelecekteki ödemeler için IOU'lar verdiği basit gecikmeli ödeme satışı biçiminde olabilir. Ayrıca, ödemenin, projenin tamamlanmasını takip eden bir zaman biriminde IOU biçiminde ödenmesi şartıyla; inşaat işlerinde, kiralama kullanılabilir. Bu IOU'lar, nominal değeri üzerinden devredilebildiklerinden; ikincil piyasaları cazip kılmazlar. Alınacak tedbirlerle bunların, vergi ödemesi ve diğer işlemler için kullanılabilmesi sağlanabilir. Değişik cins ve vadelerde borç sertifikaları, hükûmetçe vâdesinden önce paraya çevrilebilir; hükûmet bu erken ödeme için bir iskonto talep edebilir. Başka bir kamu borç türünde, fiyat-artırım tekniği kullanılabilir. Bu tür bir anlaşma aşağıdaki şekilde işler:

Hükûmet, kurumlardan birine, ihtiyaç duyduğu anda gerekli malları elde edecek bir birim olma görevini verir. Bu malların karşılığı; kamudan bu iş için elde edilen fonlardan peşin olarak ödenir. Satın alınan malların satışı ve küçük *murâbaha* bonolarının alınmasından sonra, bu birim, bu bonoları fona katkı sağlayanlara katkılarına göre dağıtır.

Gelecekte teslim satışının, fiyat indirimi tekniği ile finansmanı kullanılırsa; borçlanma, para yerine, fizikî mallar itibarıyla sayılmalıdır. Bu yöntem, hükûmet tarafından, bugün elde edilmiş fonlar karşılığında gelecekte mal sağlama imkânına sahipse, kamunun finansmanı için kullanılabilir. Meselâ kamuya ait malları üreten bir teşebbüs veya bir çiftlik, *selem* temeline dayalı borç kuponları karşılığı olan ürünün tamamını veya bir kısmını satabilir. Malların bu küçük miktarlardan oluşan kısımları alıcılara dağıtılabilir. Bu tür kuponlar devredilebilir olmadıkları halde (İslâm hukukuna göre satın alınan mallar, fizikî olarak elde edilmeden satılamazlar); tarafların anlaşması halinde, akid iptal edilerek, vadesinden önce paraya çevrilebilir. Bu yolla kupon sahibi, herhangi bir artış olmak-

sızın parasını geri alır.

Gecikmeli ödeme temeline dayanan kamu borçlanması, gelecekte teslim durumu ile benzerlik göstermektedir. Ancak, temel bir fark sözkonusudur: Satılan malların birbirinin aynı veya standart mallar olmaları gerekmez. Meselâ ev ve arabada olduğu gibi; söz konusu mallar inşaat veya imalat malları olabilir veya hem malzeme hem işgücü ihtiva edebilir. Böyle bir durumda hükümet, gelecekte inşa edilecek evleri, önceden belirlenmiş belirli özellikler ve teslim tarihlerine göre, meselâ her birinci birim ev için yüz dolar olmak üzere, satmayı tercih edebilir. Böylece bin kupon satın alan herkes bir ev kazanacaktır. Bu türlü ev kazandıran kuponlar devredilemezler, fakat akid iptal edilmek suretiyle, vadesinden önce paraya çevrilebilirler.

Mülkiyet temeline dayalı finansmanın aksine, bu iki finansman türünde elde edilen kazancın kullanımı yalnızca belirli mal veya projelerle sınırlandırılmamıştır. Sonuç olarak, elde edilen herhangi bir kazanç; bir diğer projenin, carî bütçe açığının, ödemeler bilançosu açığının ve diğer ihtiyaçların finansmanında kullanılabilir. Bu tür kuponlar, bunlara konu olan malların bu kuponları çıkaran kurum tarafından dağıtımı mümkün olduğu sürece, merkezî, yerel veya bölgesel yöneticilerce çıkarılabilir.

Bu sertifikaların gerisindeki saik, carî fiyatlarda bir düşüş ihtimalidir; ya da, beklenen veya süregelen bir enfasyon sebebiyle fiyatlarda artış bekleniyorsa; carî fiyat üzerinde yapılan bir fiyatlandırma, enflasyona karşı koruma şeklinde bir saik meydana getirmektedir.

Bir başka potansiyel finansman tekniği de, kamu sektörü kuruluşlarını finanse edecek bir kamu hizmet garantisidir. Bu, vadeli teslim satışının bir çeşididir. Meselâ bir kamu sektörü kuruluşu, müşterileri ile, gelecekte belli miktarda elektrikli peşin ödeme karşılığı piyasa fiyatının altında bir fiyattan satmak üzere anlaşma yapabilir. Açıktır ki bu malın özelliği, dağıtım ile tüketimi birleştirmekte; tüketici her zaman biriminde dağıtım yapılan mal miktarını belirleyen taraf olmaktadır.

Kiralama finansmanı tercih edilirse; borç, hükümetin, hamiline gelecekte belirli hizmetleri sağlayacağına dair bir vaadini temsil eden kıymetli evrak şekline bölünebilir. Dolayısıyla bu, bir hizmeti peşin ödeme karşılığı satma antlaşmasıdır. Bu antlaşmaya konu olan hizmetler, çocukların üniversite eğitimi veya konut edinme hakkı gibi yıllar sonra gerçekleşecek cinsten olabilir ya da içinde bulunan yılın dört ayı boyunca çöplerin toplanması gibi yakın geleceğe ait olabilir.

Yukarda ele alınan ilk iki tür kamu borcu gibi, kiralama tahvilleri de devredilemezler; ancak piyasa fiyatının altında fiyatlandırılabilirler ya da teslim tari-

hinde beklenen fiyattan daha düşük bir fiyata sahip olabilirler. Bu tahviller; merkezî hükûmet, bir üniversite veya hükûmetin bir yerel birimi gibi, antlaşma- da yer alan hizmetleri ileride yerine getirebilecek kuruluşlarca çıkarılabilirler. Bu kâğıtlar, ödenen fiyat karşılığı, vâdesinden önce paraya çevrilebilir ve bun- lardan elde edilen kazanç belirli bir kullanımla kayıtlandırılmamış olup; hizmet- leri satan, bu kazancı dilediği biçimde kullanabilir.

Borç-Temeline Dayanan Finansman: İki tür kamu borçlanmasından söz edi- lebilir: a) Kişilerin servetini devalüasyona ve bir ölçüde enflasyona karşı koru- yan döviz tahvilleri ve b) vatandaşların vatanseverlik ve dindarlık duygularına dayanılarak çıkarılan tahviller.

Dövizli tahviller, döviz borçlarına karşılık bir hükûmete verilen tahvillerdir. Yerel paranın yabancı para karşısında değerinin düşmesi beklendiğinde çıkarılır. Bununla tahvilin çıkarıldığı yabancı para cinsinden ödeme garanti edilmektedir. Yabancı paralar yerli paraya göre daha istikrarlı olduğunda çıkarıldıklarından; bu tahviller yerli paranın devalüasyonuna ve enflasyona karşı bir koruma aracı- dırlar. Getirinin ve devredilebilirliğin yasaklanmış olması bunları cazip olmak- tan çıkarmasına rağmen; çeşitli yurt içi kısıtlamalar sebebiyle yabancı nakit var- lıkları için yatırım şansı bulamayan kişilerce talep edilebilirler.

Bazı durumlarda hükûmet, vatandaşlardan paralarını memleketlerine duy- dukları sevgi ve dinî değer ve ilkelerin korunması ve teşvik edilmesi yolundaki arzuları sebebiyle borç vermelerini isteyerek fonları artırmak isteyebilir. Bu şe- kilde çıkarılan tahvillere hayır tahvilleri denir. İslâm insanları, Allah'ın rızasını kazanmak ve âhirette karşılığını görmek için gönüllü bağışlarda bulunmaya teş- vik ettiğinden; bu tür tahviller açısından İslâm dünyasında büyük bir potansiyel mevcuttur. Kur'ân Müslümanları, davaları uğruna servetlerini ve hayatlarını feda etmeye çağırıldığına göre; Müslümanlar servetlerini hükûmetlerini desteklemek için -özellikle bu bir borç olarak görülüyorsa- neden harcamasınlar?

Zorunlu Kamu Borçlanması: Zorunlu borçlar, hükûmetin sahip olduğu oto- rite ve sorumluluğa dayanılarak elde edilir. Bunlar bir tür vergi olmakla birlikte; burada, geri ödeme vaat edilmektedir. Zorunlu fonlar, kaynaklarına göre, fertler- den ve banka-dışı kuruluşlardan, ticarî bankalardan ve merkez bankasından elde edilenler şeklinde sınıflandırılabilir. Şeriat özel mülkiyet hakkına önem verdi- ğinden; mecburî borçlanmalar; kamu yararı ve dağılımda adâlet gibi güçlü bir sebebe dayanmalıdır.

Sonuç olarak, aşağıdaki hususları belirtmek gerekir: Birincisi; bu bölümde tartışılan türler kamu borcu doğurmaktadır. Ancak, fiyat-artırım türleri yanında gönüllü ve mecburî kamu borçlanması parasal borç doğururken; fiyat-indirimi

türleri aynî borçlar ortaya çıkarırlar.

İkincisi; fiyat-artırımı ve fiyat-indirimi şeklindeki kamu borçlanma türleri, mal ve hizmetlerin değişim ve üretimi ile sıkı bir ilişki içindedir. Fiyat-artırımı yöntemlerinde (*murâbaha ve istisnâ'*) kamu borçlanması, finanse edilen projelerin gelir getirip getirmediğine bakılmaksızın, hükûmetin carî veya kalkınma ile ilgili faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin elde edilmesi amacıyla yapılır. Fiyat-indirimi yönteminde hükûmet, aynî borcunu ödemek için gerekli mal ve hizmetleri üretme hazırlığındadır. İslâm hukuku; borçlu, sözleşmede yer alan mal ve hizmetleri sağlama imkânına sahip değilse, bu finans türlerini yasaklamaktadır. Arz edilen ve üretilen mallar arasındaki bağlantı, hükûmetin kamu borçlarını genişletmesini engellemektedir. Böylece, fiyat-artırımı ve fiyat-indirimi borçlanması, faize dayalı borcun mahzurlarından birisini ortadan kaldırmaktadır (Al Qâri 1412).

Üçüncüsü; fiyat-indirimi yöntemi ve gönüllü ve zorunlu borçlanma ile ilgili olarak; hükûmet, finansman getirisi üzerinde tam bir serbestiyete sahiptir. Elde ettiği fonları, kaynaklarına bakmaksızın, meselâ bütçe açığını karşılamak için kullanabilir. Bu imkân, makalenin başında anlatılan borç-harici finansman âletlerinde mevcut değildir. Diğer bir ifadeyle, kamu borç-finance türleri hükûmete, elde edilen fonları, bütçe planlayıcılarının uygun gördüğü biçimde kullanma konusunda esneklik sağlamaktadır. Bunlar aynı zamanda, faize-dayalı kamu borçlanma biçimlerine en fazla benzeyen yöntemlerdir.

Dördüncüsü; borçlar, nakdî olsun aynî olsun, günü geldiğinde ödenmelidir. Bu yüzden, İslâmî bakımdan kabul edilebilir bütün kamu borçlanmatürlerinde, özellikle fiyat-artırım yönteminde, elde edilen mallar ve tahsisler ve diğer türlerde elde edilen hasılat, gelir-getirici projelerde kullanılmazsa; gelecekte, geri ödeme problemi ortaya çıkacaktır. Bu demektir ki, gelecek nesiller, önemli miktarlara ulaşan borçların geri ödenmesi için vergilendirilecek veya yeni borçlar için kendilerine başvurulacaktır. Açıktır ki bu durum, bu finansman türlerinin, nesiller arası adâlet açısından sıkı bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir.

Beşincisi; bu bölümde tartışılan kamu borçlanması finansman türlerinin tamamı, hükûmete ya nakit ya da mal ve hizmet sağladığından; özelleştirme meselesi söz konusu olmamaktadır.

Altıncısı; bu finansman türleri kamu borcu meydana getirirken; hükûmet bu konuda dilediği biçimde garanti veya teminat sağlayabilir. Garanti, finansman sağlayan kurum tarafından ya da borçlu olan kurumdan tamamen bağımsız bir başka devlet birimi tarafından verilebilir.

Yedincisi; zorunlu borçlanma dışındaki bütün kamu borçları ve sertifikaları,

iç ve dış finansmanda kullanılabilir. Bu esneklik hükûmete, satın alma fiyatı üzerine bir ilâve yapma (*murâbaha*), gecikmeli teslim satışı (*selem*), gecikmeli ödeme (*istisnâ'*) ve hayırhah (*lütüfkârlık*) dış borçlanma temeline dayalı yabancı kurumsal finansman elde etme fırsatı verir. Bu esneklik aynı zamanda, şahıslar, vatandaşlar ve diğerlerinden, fiyat-indirim yöntemleri ve dövizli tahvilleri yöntemleri ile yapılan yabancı finansmanı harekete geçirebilir.

Sonuç

Diğer serbest piyasa sosyo-politik sistemlerinde olduğu gibi, İslâmî sistemde de malların kamu sektörü yanında, özel sektör ve gönüllü sektör tarafından arz edilmesi öngörülür. İslâmî sistem, kamu mallarının, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve özel sektörce arz edilmesini teşvik eder ve bu amaca ulaşmak için maddî saikler yanında ahlâkî destek de sağlar. Genel olarak İslâm, küçük devleti, büyük hacimli devlete tercih etmekte ve mümkün olduğunca az sayıda malın devlet tarafından üretilmesini öngörmektedir. Ancak, malların yapısı, şeriatin gerekleri veya halkın siyasi tercihleri sebebiyle devletin üretmesi gereken bir takım mallar her zaman var olacaktır.

Bu makalede İslâmî bir toplumun bütçe açığını kapatmak üzere tasarlanmış bir kaç İslâmî iktisat âleti incelenmektedir. Faiz yasak olduğundan; İslâmî iktisadî sistemin, bütçe açığını kapatmak amacıyla kaynakları harekete geçirmek için iki tür aracı tanzim ettiği ileri sürülmektedir: bir finansman sağlayıcının, sahip olduğu varlıkları hükûmetin kullanımına sunmasıyla elde edilen fonlar ve borçlanma esasına dayanan diğer araçlar.

Toparlarsak; üç önemli noktayı hatırlamakta yarar vardır:

1. Bütün kamu borçları, geleceğe ait bir takım yükümlülükler doğurmakta ve hükûmet bu borçları geri ödemek için gelecekte yeterli gelir sağlamazsa; vergiler veya borçların artışı kaçınılmaz olmaktadır. Finansman araçları açısından bu, bazı elemanları gerekli kılmaktadır: a) Mülkiyet temeline dayalı araçlar bir ödemeyi gerekli kılmaz çünkü kamu sektörü için herhangi bir yükümlülük doğurmazlar; b) aynı kamu borçları, gelecekte, akidde yer alan mal ve hizmetlerin üretimini gerekli kılmaktadır. Bu da finansman ihtiyacı doğurmaktadır. Kamu sektörünün üretim kapasitesi yeterince genişletilemediği takdirde; akidde doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi zorlaşmaktadır. Bu gibi durumlarda hükûmetçe yapılacak hatalar, tazminat ve diğer ödemelere yol açmaktadır ve c) nakit bir kamu borcu, faiz yasak olduğundan, yeniden düzenlenemezler.

2. Kamu mülkiyetindeki varlıkların satışı, bütçe açıklarını kapatmak ve kamu borçlarını tasfiye etmek için başvurulabilecek önemli bir gelir kaynağıdır. Meselâ, petrol üreten ülkelerde, iktisadî kalkınma bu kaynağa bağlıdır. Bundan başka, ikinci ve üçüncü dünya ülkelerinde, özelleştirme süreci, kamu borçlarını geri ödeme ve gelecekteki malî ihtiyaçları karşılama açısından büyük miktarlarda malî kaynak oluşturma kapasitesine sahiptir.
3. Bu makalede ele alınan finansman tür ve araçları, yerli özel sektör yanında yabancı kaynaklardan da bir takım malî kaynakları hareket geçirmek için kullanılabilir.

KAYNAKLAR

- Al Abji, Kawthar. "el-Muvâzene fi'l-Fikri'l-Mâlî el-İslâmî." *el-İdârah al-Mâliyah fi al-İslâm*. Amman: Mu'assassat Âl al Bayt, 1990.
- Abu Sulaiman, Abdulwahhab. *Al Ijarah and its Economic Applications*. Jeddah: IRTI, 1412 H.
- Ahmad, Ziauddin. "Islam and Budget Deficit." Yayınlanmamış çalışma. 1991.
- Al Amin, Hasan A. *Al Wadâ'î' al Masrafiyah*. Jeddah: Dâr a Shurûq, 1984.
- , *el-Mudâraba*. Jeddah: IRTI, 1988.
- , *Idârah wa Tathmir Mumtalakât al Awqâf*. Jeddah: IRTI, 1989.
- Ali, Manzoor. "Report of Proceedings of Working Group on Public Debt." Maliye Politikaları ve Kalkınma Planları Seminerine sunulan tebliğ, Islamabad, Pakistan, 1986.
- Awad, Mohammed H. "Islamic Economics and Budget Deficit." Yayınlanmamış çalışma, 1991.
- Al 'Awadî, Rif'at. "Al Daribah fi al Nizâm al Islâmî." *Al-Idârah al-Mâliyah fi' al-İslâm*. Vol. 3. Amman: Mu'assassat Âl al Bayt, 1990.
- Bahrain Islamic Bank and IRTI. "Recommendations of the Workshop on Stocks, Commodities and Options," Bahrain, yayınlanmamış çalışma, November 1991.
- Brooks, H. L. Liebman, and C. S. Schelling. *Public Private Partnership*. Cambridge, MA: Ballinger, 1984.
- Browning, E.K. and J.M. Browning *Public Finance and Price System*. 2nd ed. New York: Macmillan, 1983.
- Chapra, Muhammad U. "Islam and the International Debt Problem." Islamic Foundation'a sunulan tebliğ, Dhaka, Bangladesh, 25 July 1991.
- , *Towards a Just Monetary System*. Leicester, UK: Islamic Foundation, 1985.
- Dunîyâ, Shawqî A. *Al Ju'âlah wa al Istisnâ'*. Jeddah: IRTI, 1990.
- Gorman, Robert F. *Private Voluntary Organizations as Agents of Development*. Boulder, CO: Westview Press, 1984.

- Humûd, Sâmî H. *Tatwîr al-‘mâl al-Mâsrafîyah bi mâ Yattafiq wa al-Shar‘ah al-İslâmîyâ*. 2nd. ed Amman: 1982.
- , “Al Adawât al Mâlîyah al İslâmîyah.” İslâm'da Mâlî Piyasa Semineri'ne sunulan tebliğ, Rabat, Morocco, November 1989.
- , “Taswir Hakikat Sanadât al Mukâradah.” Yayınlanmamış çalışma, t.y.
- , “Siyâgh al Tamwîl al İslâmî.” Çağdaş İktisat Üstüne İslâmî Düşünceler Semineri, Cairo, Egypt, September 1980.
- Iqbal, Munwar. “Fiscal Reform in Muslim Countries.” Jeddah: IRTI, 1991. Yayınlanmamış çalışma.
- Islamic Fiqh Academy of the OIC. *Resolutions and Recommendations for the Years 1406-1409 H*. Jeddah: Islamic Fiqh Academy, 1990.
- , “Resolution of the Seventh Annual Meeting.” Jeddah: Islamic Fiqh Academy, 1992.
- Islamic Research Centre for History, Culture, and Arts. *The Muslim Pious Foundations (Awqaf) and Real Estates in Palestine*. İstanbul: IRCICA, 1982.
- Al Jarhî, Mabid. “Financial Markets under the Light of Islamic Principles.” *Al Idârah al Mâlîyah fî al İslâm*. Amman: Mu‘assasat Âl al Bayt, 1990.
- , “A Monetary and Financial Structure for an Interest-Free Economy.” In *Monetary Practices and Banking in Islam*, edited by Ziauddin Ahmad, Munwar Iqbal and M. Fahim Khan. Jeddah: CRIE, 1983.
- Al Juwaynî, Imâm al Haramayn. *Al Ghiyâthî*. Qatar: Directorate of Religious Affairs, 1400 H.
- Kahf, Monzer. *Mafhûm al Tamwîl fî al İqtisâd al İslâmî*. Jeddah: IRTI, 1992.
- , “Sanadât al Qirâd wa Damân al Far‘q al Thâlihî.” *Journal of King Abdulaziz University* 1 (1989): 43-77.
- , “Financial Resources of the Early Islamic State.” İslâm Devletlerinin Mâlî Kaynakları Semineri'ne sunulan tebliğ, Yarmuk University, Irbid, Jordan, April 1987.
- , “The Public Economic Sector and Its Role in Mobilizing Resources for Development.” *Al Mawârid al Mâlîyah li al Dawlah al İslâmîyah fî al ‘Asr al Hadîth*, ed. Monzer Kahf. Jeddah: IRTI, 1989.
- , “The Islamic State and the Welfare State.” *Islamic Movement Challenges*, ed. Tariq Quraishi. Indianapolis: ATP, 1986.
- , “Taxation Policy in an Islamic State.” *Fiscal Policy and Resource Allocation in Islam*, ed. Z. Ahmad, M. Iqbal, and M.F. Khan. Jeddah: King Abdul Aziz University, 1981.
- , “Towards a Theory of Taxation in Islam.” Maliye Politikaları ve Kalkınma Planları Semineri'ne sunulan tebliğ, Islamabad, Pakistan, 1986.
- , “Financing Public Sector in an Islamic Perspective.” *Resource Mobilization and Investment in an Islamic Economic Framework*, ed. Zaidi Sattar. Washington, D.C.: AMSS, 1992.
- , *The Islamic Economy*. Indianapolis: American Trust Publications, 1978.
- , “Alternative Strategies of International Financing.” *International Economic Relations from Islamic Perspectives*, ed. M. Mannan, M. Kahf, and A. Ahmad.

- Jeddah: IRTI, 1993.
- , and Tariqullah Khan. *Principles of Islamic Financing: A Survey*. Jeddah: IRTI, 1993.
- Khan, M. Fahim. "Financing Government Deficit." İslâm Bankacılığı Uzmanları Altıncı Yıllık Toplantısı'na sunulan tebliğ, Bahrain, May 1990.
- , "Comparative Economics of Some Islamic Financing Techniques." Jeddah: IRTI, 1992.
- , "PLS, Firm Behavior and Taxation." Jeddah: IRTI, 1992. Yayınlanmamış çalışma.
- Al Mâwardî, 'Alî ibn Muhammad. *Ahkâm al-Sultâniyah*, 3rd. ed. Cairo: Mustafâ al Bâbî al Halabî, 1973.
- Al Misrî, Raffîq. *el-Hasm al Zamânî*. Jeddah: King Abdul Aziz University, 1987.
- Musgrave, Richard A. and Peggy B. Musgrave. *Public Finance in Theory and Practice*. New York: McGraw Hill, 1984.
- Al Nimr, 'Abd al Mun'im. "Sanadât al Istithmâr." *Al Akhbâr*, (Cairo), No. 21, October 1989.
- Al Qaradâwî, Yûsuf. *Fıkhu'z-Zekât*. Amman: Mu'assassat al Risâlah, 1972.
- Al Qârî, Muhammad, "Sukûk al Batrûl: Adâh Mâliyah Badfilah." Jeddah: CRIE, 1992.
- Ibn Qudâmah. *el-Mugnî*, Vol. 5. Cairo: Dâr al Kitâb al 'Arabî, 1972.
- Qureshi, Anwar I. *Islam and the Theory of Interest*, 2nd. ed. Lahore: Ashraf Publications, 1970.
- "Report of the Workshop on the Elimination of Interest from Government Transactions." International Institute of Islamic Economics, International Islamic University, Islamabad, Pakistan, 1984.
- Roth, Gabriel. *The Private Provision of Public Services: EDI of the World Bank*. Cambridge: Oxford University Press, 1987.
- Siddiqi, M. N. *Interest-Free Banking*. Leicester, UK: Islamic Foundation, 1981.
- , "Public Expenditures in an Islamic State." Maliye Politikaları ve Kalkınma Planları Semineri'ne sunulan tebliğ, Islamabad, Pakistan, 1986.
- , "Public Borrowing in Early Islamic History." İslâm Ekonomisi Üstüne Üçüncü Uluslararası Konferansı'na sunulan tebliğ, Kuala Lumpur, Malaysia, January 1992.
- Sulaymân, Sâmî R. "Majâlât Fard Darâ'ib Jadîdah min Muntalaq İslâmî." *al-İdârah al-Mâliyah fî al-İslâm*. Amman: Mu'assassat Âl al Bayt, 1990.

Çeviren: Ünal Çağlar

